

הליברליזם ותיקונו

מאמר תגובה על ספרו של חנוך דגן "תאוריה ליברלית של קניין"

מאת

מיכאל זכים*

כאזרח, אני שותף למאמציו של חנוך דגן להגדיר את היחס הראוי בין חירויות הפרט לבין חיי הכלל, וכחוקר אני שותף למאמצים שלו לעמוד על הקשר האמין – והבעייתי לא פחות – בין חירויותיו של אותו פרט לבין זכויות הקניין שלו. הדיון שנערך בשתי הסוגיות הללו לאורך ה-*Liberal Theory of Property*, ובעיקר ביחסי הגומלין שביניהן, ריתק אותי, אתגר אותי וכן ריגש אותי. מושגי המפתח של המודרנה הליברלית – צדק, קהילה, רווחה, עצמאות וכמובן שלטון החוק – ויישומם בחוותו הממשית של האדם בכל הקשור לפרנסתו, לביטחונו ולעצמיותו, אלה עמודי התווך של הספר, ושל תפיסת עולמו של חנוך דגן. בכך הוא מזמין את הקורא להתלוות אליו למסע אינטלקטואלי ואידאולוגי חשוב. הוא עושה זאת באמצעות כתיבה מגויסת במובן היפה של המושג, במובן ההומניסטי, שמקור השראתה במחויבות אישית ובחתירה בלתי נלאית להישיר מבט עם שאלות היסוד – עם קושיות היסוד – של הפוליטיקה הליברלית. מדובר גם בספר שבסופו של דבר מקריץ אופטימיות, כיאה לאותו ליברליזם שחנוך דגן נחוש להציל מעצמו. אין זה דבר של מה בכך בימים אלה של משבר, הנובע מההזדהות הלא-מסויגת של (נאו-)ליברלים עם עקרונות השוק (המגולמים במושג הרווח, "הון אנושי"), ובאימוצם הנלהב את איוולות האינדיבידואליזם (המזוקקות ב"פוליטיקת הזהויות")¹.

הקריאה ב-*Liberal Theory of Property* הופכת אפוא למשימה דחופה, וגם לחוויה המעוררת חרדה, שהרי חנוך דגן מבקש להקדים תרופה למכה. לאמיתו של דבר אין כבר אפשרות להקדים, אך טוב מאוחר מאשר לעולם לא, ומצאתי את עצמי עוקב בדריכות אחר ניסיונותיו לטפל בנגע השוק שמכרסם בגוף האזרחי. מטפורות אלה, השאלות ממדעי הטבע, אינן הולמות לגמרי את הנושא, כפי שהקורא בספר נוכח לדעת, כי מדובר בפתולוגיה שהיא יצירת כפינו – מערכת קניין שמהווה חרב פיפיות בהיותה ערבה לחופש הפרט בשעה שהיא מאיימת בכליונו, כלומר בכליונו של

* מיכאל זכים הוא פרופסור בחוג להיסטוריה כללית, אוניברסיטת תל אביב.
1 ראו דייוויד הארווי קיצור תולדות הניאו-ליברליזם (המרכז להתחדשות הדמוקרטיה [ירושלים], 2015); קרל פולני התמורה הגדולה: המקורות המדיניים והכלכליים של זמננו (מכון ון ליר [ירושלים], שונמית ליפשיץ מתרגמת 2020).

החופש. הקניין הוא תולדה של חוק ומשפט, ושל המדינה הפורסת על המשפט את חסותה. אך כאן גם מצוי המפתח להתרת הסבך, שהרי ביכולתם של אותם מוסדות השלטון שבראו את הקניין לפעול כדי לווסת את ההשלכות שלו, להתערב על מנת לוודא שהקניין אכן מספק את הסחורה, אותם "תנאים חומריים, חברתיים ורוחניים", כלשון של ה-*Liberal Theory of Property*, הנחוצים לקיום האושר (ולא רק העושר).²

כמו שקרל מרקס עשה לפניו, גם חנוך דגן מזהה את שוק העבודה כתחום הפגיע מכולם במערך הקניין הליברלי, נקודת התורפה שבה הליברליזם רומס בשיטתיות את כבוד האדם. כאן מתגלה הגנטיקה הפגומה של המשטר הנאור אשר לאורך מאתיים שנות שלטונו שב ומכשיל את עקרונותיו הוא. החירות והשוויון אכן הביאו לכינונה של כלכלה "חופשית", שאז שמה ללעג את ערכי היסוד של עצמה בכך שחילקה את הבריות בין בעלי משאבים ונטולי משאבים. זהו שורש הבגידה באוניברסליות המוצהרת של מצדדי החופש, בניגוד למשטר הישן (*ancien regime*), שכלל לא התייחס לשוויון, חירות ואחרוה. נוצרו תנאי חיים ירודים דווקא בשעה שהובטח שפע לכול, ומערכת שכר המשולם למי שמייצר את השפע אך מותאמת לא לגוף ולא לנפש, אלא להשבחת הרווח השולי. על פי פרדריק האייק, אידאולוג הבית של כלכלת השוק, הליברליזם עיצב מחדש את יחסי החברה בצלמה של תחרות עסקית, "מבורכת ככל האפשר", שהכתירה את הרווח והפסד כמצבו הטבעי של הכלל ואת השאפתנות למצבו הטבעי של הפרט. כל זאת בשל דחף בלתי נשלט "להוזלת מחירים", כפי שתיאר אלקסיס דה טוקויל את האתוס המארגן את הדמוקרטיה באמריקה.³ לא בכדי, על כן, שחלק כל כך משמעותי של הדיון ב-*Liberal Theory of Property* מוקדש להתנגשות בין זכויות האזרח לבין זכויות העובד, ולניסיון להתוות "שוק עבודה צודק".⁴ עלי להודות: הביטוי צרם לי תחילה כשעטנזו. אך אני גם מודה שככל שהתעמקתי בטיעוניו, נהייתי מפויס עם האפשרות של צדק מהסוג הזה, כלומר, במסגרת השוק (המווסת מבחוץ), אם כי עדיין לא אופטימי ביחס לסיכויו להתממש. אין בכוונתי לשחזר את הטיעונים הללו, וגם לא לפרש או לשפוט אותם. לא לשם כך הזמינו היסטוריון ליטול חלק בדיון הזה על אודות ספרו של חנוך דגן. ברצוני להביא תחת זאת פרק מתוך ההיסטוריה של שוק העבודה, במטרה לעמוד מקרוב על הבטחותיו ושברן.

היסטוריה זו תחילתה בציבור עובדים – או, ליתר דיוק, ציבור עובדות – שראו במערכת השכר המתפתחת בעשורים הראשונים של המאה התשע עשרה הזדמנות חסרת תקדים להשתחרר מעריצות הפטריארכיה, בדיוק כפי שהוגים מדיניים – מג'ון

² HANOCH DAGAN, A LIBERAL THEORY OF PROPERTY (Cambridge University Press, 2021) §§ 72.

³ פרדריק האייק **הדרך לשעבוד** 14 (מהדורה שנייה, אופיר העברי עורך, אהרן אמיר מתרגם 1998); אלקסיס דה טוקויל **הדמוקרטיה באמריקה** 153 (יעל חזוני עורכת, אהרן אמיר מתרגם 1970).

⁴ דגן, לעיל ה"ש 2, בעמ' 179.

לוק ועד לחנוך דגן – התכוונו. מתוקף תוכנה זו, העובדות התארגנו כ"חברת חייטות מאוחדת" בשנת 1831 בעיר ניו יורק, שבה בגדי הקונפקציה כבר היו לענף התעשייה המוביל. החברה סימנה לה למטרה שיפור בתנאי עבודת התפירה, המזוהה כל כולה עם עבודת נשים. "אף אחד לא יכול לעזור לנו מלבדנו", הכריזה אחת ממנהיגותיה. רק כאיגוד בעל חוקה, תוכנית פעולה, דרישות מסודרות וקופת שביתה, היא המשיכה, "נוכל להתייצב לפני הציבור ולהגן על זכויותינו". רטוריקת הנאום נשאבה הישר מרעיונותיה של מרי וולסטונקראפט, חלוצת הפמיניזם מסוף המאה השמונה עשרה.⁵ ברוח דבריה של וולסטונקראפט ראו בעצמן החייטות – ובנשים בכלל – קטגוריה פוליטית-מעמדית, ולא דווקא מינית. מזכירת חברת החייטות טענה בהתאם כי השכר המחפיר שמקובל לשלם עבור עבודת תפירה שיקף את חלוקת הכוח והשררה בחברה כולה, זאת שנועדה להנציח את מצבה הנחות של האישה. "חברותי, האיך זה כבר לא מקובל שגבר יסבול דיכוי כמו שאנשים?", נאמר ביחס למגמת הדמוקרטיזציה של התקופה, שמצאה ביטוי בהתנגדות הגוברת של עובדים להשתלטות ההון על תנאי העבודה שלהם. "מדוע אם כן אישה צריכה לעבור לסדר היום [על דבר ניצולה]? או, שמא, תופסים אותנו כבעלות כושר עמידה רב יותר?".⁶

דברי ההתרסה של החייטות נבעו מהמציאות המהפכנית שיצר הקפיטליזם, מהפכה שריסקה את משק הבית המסורתי והוציאה את העבודה אל מחוץ לחיק המשפחה. כאן ניכר האופי הרדיקלי של פעילות החייטות, שהרי מחאתן נגד תנאי עבודתן לא דגלה בחזרה למשטר הפטריארכלי הנושן – חזרה לחסות גברית שתגן עליהן מפני עושיק שיוק העבודה החדש. אדרבה, הן זיהו במהפכת התיעוש תהליך שעשוי להפוך גם את ה"טבע" הנשי, ולהעניק לאישה מעמד אזרחי שווה בזכות השתתפותה בחיי המשק, שהרי בשנים אלה התרחבו זכויות האזרח של ציבור העובדים בארצות הברית בהיותם עובדים.⁷ אזרחות ליברלית זו, פועל יוצא של השוויון שאמור לחול על כולם, ובוודאי על כל מי שמתמקח בשוק, פתחה אפשרות היסטורית עבור האישה להשיג עצמאות.

לא נתפלא כי הדרישה הזאת של החייטות להשוואת מעמדם האזרחי עוררה התנגדות עזה יותר מאשר הדרישה שלהן לעלייה בשכר. הקווקרים מיהרו לסלק אותן מהאולם שבו קיימה החברה את כנסיה. העיתונות בכלל הוקיעה את דרכיהן "הלא נשיות" של החייטות והפצירה בהן לנטוש את הפוליטיקה לטובת "מספריים וכרית-סיכות". העצה נדחתה. "אם נהיה נאמנות לעצמנו, הם לא יכולים לפגוע בנו", הכריזו החייטות. ביוני 1831 אף הודיעה החברה כי חברותיה תסרבנה להמשיך ולתפור תמורת התעריפים הקיימים. תוך שבוע פתחו החייטות בשביתה, שיעדיה לא הוגבלו לגובה

⁵ מרי וולסטונקראפט **הגנה על זכויות האישה** (אסף שגיב עורך, ליה נירגד מתרגמת 2015).

⁶ N.Y. Daily Sentinel, Feb. 17, Mar. 5, 1831.

⁷ ראו ריצ'ארד הופשטר **המסורת המדינית של אמריקה ויוצריה** (משה כרם עורך, יוסף עוזיאל מתרגם 1965); צ'רלז בירד ומרי בירד **תולדות ארצות הברית** (צ'רלז א' בירד, מרי ר' בירד, ויליאם בירד עורכים, יוסף עוזיאל מתרגם 1962).

השכר אלא גם כווננו נגד השימוש בעבודת תפירה של אסירים, סידור שבכלל פגע ברמת השכר במשק. בנוסף, החברה הגתה תוכנית להפעלת חנות בגדים שיתופית בבעלות החייטות עצמן. התקוות היו גדולות אומנם, אך לבסוף אף חנות לא נפתחה, ואף סעיף אחר מתוכניותיהן השאפתניות לא התממש. כעבור שבועיים נכנעו החייטות ל"עקרון הרעב", כפי שכינה קרל פולני את אבן היסוד של שלטון ההון בשוק העבודה, ושבו לעבודה, תוך שהן מפרסמות "פנייה אל הציבור" המתארת את סבלן ומפרטת את קשיי מחייתן.⁸

וזאת לשון "הפנייה": "האם יש די סימפטיה בנפשו של אדם אציל כדי לפעול למען נשים במצוקתן, נשים חסרות מגן מפני עוני, רעב ופיתוי".⁹ (ב"פיתוי" הכוונה הייתה להידרדרות לחיי זנות, שהיא שימשה דימוי שכיח במאה התעשייתית למחיר הניצול בעבודות). היחס לנשים כחסרות מגן, המוצג בלשון ספוגת פתוס של רחמים עצמיים, נועד לעורר את חמלת הבריות. בכך הוא סימן ויתור על העמדה הפמיניסטית של החברה, תוך מתן ביטוי לתגובה אחרת בתכלית למצב הפוסט-פטריארכלי של האישה: הפיכתה לקורבן. תפקיד זה של קורבן שיועד עתה לאישה גם הוא היה חדש, אך הוא לא סתר את הגדרתן של נשים כבנות המין החלש. בשעה שחברת החייטות ניסתה למנף את חוקי השוק החדשים כדי לבטל את הדיכוי המסורתי של האישה, פעלו מנגד כוחות שביקשו לבלום את הסיכוי לשוויון בין המינים. והנה גם אלה גייסו את השוק לקרב הזה, ואולם באופן הפוך. מתנגדי הפמיניזם של החייטות הדגישו את העול שנגרם להן בתנאי המשק התעשייתיים, עול שמוכיח כי אין להן לצפות לשום ישועה מהכלכלה ה"חופשית".

החמלה נתגלתה כערך על-מעמדי. כלומר, סיכול שביתת החייטות לא היה רק האינטרס של מעסיקהן. גם לתנועת העבודה לא היה כל עניין בביטול הטבע הכנוע של האישה. איגוד המקצועות הארצי אף שלל מנשים את הזכות להתארגנות עצמאית ב-1836.¹⁰ חבריו חתרו להוציא את האישה אל מחוץ לשוק העבודה בכלל ולהכניס אותה הביתה – לא כחיקוי של תרבות ה"ביתיות" של הבורגנות, אלא מתוך הניסיון להתגונן מפני הבורגנות ולא לאפשר לבעל ההון להשתמש במערכת השכר כדי להחליש את העובדים. עבודת נשים הייתה מאז ומעולם נתונה לרשות גברית. הקפיטליזם הצית מאבק על הרשות הזו בעת שהמעביד התחיל להעסיק נשים ישירות, ובכך גרע מסמכות בעליהן. האחרונים הבינו כי מסירת השליטה בעבודה של הרעיות והבנות שלהם לידי ההון תכרסם בעמדת המיקוח שלהם בשוק, ותחרוץ את גורלם כמעמד. עיתון פועלים השיא עצה בהתאם ל"נשים העובדות של ניו יורק": "אם

PHILIP FONER, WOMEN AND THE AMERICAN LABOR MOVEMENT §§ 1–7 (New York, 1980); N.Y. Sentinel, July 19, 1831.⁸

פונר, לעיל ה"ש 8, בעמ' 6.⁹

CHRISTINE STANSELL, CITY OF WOMEN: SEX AND CLASS IN NEW YORK 1789–1860 §§ 4, 81, 88, 137–9 (Urbana, 1987).¹⁰

אבותיכן, בעליכן והאחים שלכן היו מרוויחים היטב, גם אתן הייתן בטוב... מכיוון שכה רבות מכן היו נמנעות מן העיסוקים שבהם אתן מועסקות כעת, [אז] השאר היו בהכרח מתוגמלים טוב יותר".¹¹

מעמד הפועלים הגברי מצא בעלות ברית בדיכוי הפמיניזם של החייטות בקרב ארגוני נשים, ביניהם "אגודת הצדקה של החייטות והתופרות". נשות הצדקה, שלא נטלו חלק בחיי המשק, זיהו את מערכת השוק כסכנה לאישה. הן הביעו את חששותיהן בשפה רווית רחמים, ההולמת את האישה המהוגנת, שלחיה "מסמיקות מבושה על הסבל של מאות ואלפים מבנות מינה שלא זכו לחמלה או לסעד". אזכורים שבים וחוזרים לגורלה האכזרי של אישה הנאלצת להתפרנס בשוק העבודה טיפחו את דמות הקורבן, חסרת הישע והמשוועת להגנה מפני הניצול. הדימוי לא היה מופרך: מערכת השוק אכן חשקה בנשים בשל עלותן הנמוכה. ואולם, השיקולים של נשות אגודת הצדקה היו שונים בתכלית מאלה של הפועלים. המיית הלב של האישה החסידה, המתמסרת להצלת אחיותיה האומללות, זיכתה אותה במעמד חדש והגון, המנותק מהתעשייה לטובת הבית ולחיי המוסר המתאפשרים רק בו, הרחק מזירת החמדנות המסחרית והניצול. "נשיות אמיתית" זו הציגה את עבודת הכפיים כנוגדת את טבע האישה. בכך יתבצר מעמדה של עקרת הבית בדרך הפוכה, כלומר בזכות אי-השתתפותה במערכת הכלכלית. הדבר גם שירת את הבורגנות בכלל מאחר שהיא הצטיירה, בניגוד למעמד השכירים, כשומרת על הבנות שלה. על כן, המחאה של ארגוני הנשים נגד העוול שנגרם לאישה בכלכלה הקפיטליסטית הפכה את ה"אחיות" האלה לשותפות ויריבות בעת ובעונה אחת, משקיפות זו על זו מבעד לאספקלריה של נשיות, משפחה ובית, כאשר רק אחת מהן מצליחה לממש ערכים אלה. בכך יצרה לעצמה עקרת הבית עמדה איתנה בחברת השוק, הודות לפגיעה המערכתית בנשים שכירות.

לבסוף, בעלה של אותה אשת חיל – הלא הוא השוכר את כוח העבודה של אלפי תופרות במחירי מציאה – גם הוא צידד בהפיכת החייטות לקורבן. סבלה הציג אותו אומנם באור שלילי כנצלן (אם כי אפשר היה להדוף האשמות אלה בגלגולן אל מפתן בתי עסק בבעלות אירים ויהודים, כפי שעשו), אולם הרווח הפוליטי שהפיקו מן הקרבון היה משמעותי, שהרי המצוקה הכרונית של נשות הפרולטריון שימשה כעדות חד-משמעית לחוסר התפקוד של בעליהן ואבותיהן, שלא עלה בידיהם להגן עליהן, כל שכן לפרנס אותן. כישלון זה אפשר לליברלים נאורים לסמן את בני מעמד הפועלים כמפקירי נשים ואף כמסרסים אותן בשוק העבודה, שהרי אב המשפחה קיבל לידיו בסופו של יום את שכרן. הכתם הזה שימש ככלי ניגוח יעיל במיוחד במלחמת המעמדות משום שהוא נבע מדאגה הומנית כביכול, ובוודאי לא אינטרסנטית, ובשל כך הבלית את המידות הטובות של מעמד הרחמנים במאבק הגורלי שניטש בשנים אלה על הבכורה המוסרית בחברת השוק.

¹¹ Working Man's Advocate, March 15, 1845

הנה כי כן, ההיסטוריה המקוצרת הזאת של ראשית הקפיטליזם במאה התשע עשרה מחזקת את הטיעון המרכזי של ה-*Liberal Theory of Property*, דהיינו שאין להניח לשוק – ובוודאי לא לשוק העבודה – לקבוע עבורנו את הערכים "החומריים, החברתיים והרוחניים" של חיינו. תולדות הקניין הליברלי מלמדות כי על אף התקוות השוק אינו ראוי, או בנוי, לתפקיד ערכי שכזה כלל ועיקר. נהפוך הוא: הכלכלה ה"חופשית" מחייבת אותנו לפקח עליה באופן הדוק כדי להבטיח שהיא אינה פוגעת בחירויות שלנו.